

MADANIYATLAR QIYOSIY TIPOLOGIYASI: NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI VA ZAMONAVIY TARAQQIYOT TENDENSIYALARI

N.J.Sulaymanova

SamDCHTI, professor, DSc,

Annotatsiya. *Mazkur ilmiy maqolada madaniyatlar qiyosiy tipologiyasi muammosining nazariy-metodologik asoslari, uning shakllanish bosqichlari, ilmiy tadqiqotlarda tutgan o‘rni hamda zamonaviy globallashtirish sharoitidagi ahamiyati keng tahlil qilinadi. Madaniyat fenomenining mazmun-mohiyati, uning jamiyat taraqqiyotidagi funksiyalari, madaniyatlarni tasniflash va tipologiyalashtirishning asosiy mezonlari yoritiladi. Sharq va G‘arb madaniyatlari, an‘anaviy va zamonaviy madaniyatlar, milliy va umuminsoniy madaniyatlar o‘rtasidagi o‘xshash hamda farqli jihatlar qiyosiy tahlil qilinadi. Shuningdek, sivilizatsion yondashuv, aksiologik yondashuv, struktur-funksional yondashuv va madaniyatlararo kommunikatsiya nazariyalari asosida madaniyatlar tipologiyasining ilmiy ahamiyati ochib beriladi. Zamonaviy dunyoda madaniy integratsiya, madaniy identifikatsiya, madaniy transformatsiya va madaniy globallashtirish jarayonlarining madaniyatlar rivojiga ta‘siri tahlil qilinadi. Tadqiqot natijasida madaniyatlar qiyosiy tipologiyasi nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham davlatlar, xalqlar va sivilizatsiyalar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni tushunishda muhim metodologik vosita ekanligi asoslab beriladi.*

Kalit so‘zlar: *madaniyat, tipologiya, qiyosiy tahlil, sivilizatsiya, Sharq madaniyati, G‘arb madaniyati, globallashtirish, madaniy identifikatsiya, madaniyatlararo kommunikatsiya, milliy madaniyat, umuminsoniy qadriyatlar, aksiologiya, madaniy taraqqiyot.*

Madaniyat insoniyat tomonidan yaratilgan moddiy va ma‘naviy boyliklar majmui sifatida jamiyat taraqqiyotining eng muhim ijtimoiy-falsafiy fenomenlaridan biri hisoblanadi. U inson faoliyatining barcha shakllarini qamrab olib, tarixiy tajriba, qadriyatlar tizimi, urf-odatlar, an‘analar, ilmiy bilimlar va san‘at yutuqlarini o‘zida mujassamlashtiradi [1, 24-b.]. Madaniyatning bunday keng qamrovli tabiati uni faqat bir fan doirasida emas, balki falsafa, sotsiologiya, antropologiya va tarix kabi fanlar kesishmasida o‘rganishni talab etadi [2, p. 18].

Madaniyatlar qiyosiy tipologiyasi turli madaniy tizimlarni o‘zaro solishtirish, ularning umumiy va xususiy jihatlarini aniqlash hamda rivojlanish qonuniyatlarini ochib berishga qaratilgan ilmiy yo‘nalishdir. Bu yondashuv madaniyatni statik hodisa emas, balki tarixiy rivojlanishda bo‘lgan dinamik tizim sifatida ko‘radi [3, p. 90]. Shu

nuqtai nazardan, har bir madaniyatning ichki tuzilmasi, qadriyatlar tizimi va ijtimoiy funksiyalari qiyosiy tahlil orqali ochib beriladi.

Madaniyatni tipologiyalashtirishda bir qator metodologik yondashuvlar muhim o‘rin tutadi. Ular orasida tarixiylik, tizimlilik, qiyosiylik, aksiologik va semiotik yondashuvlar alohida ajralib turadi. Tarixiylik tamoyili har bir madaniyatni uning shakllanish jarayonida tahlil qilishni talab etsa, tizimlilik tamoyili madaniyatni o‘zaro bog‘liq elementlardan iborat murakkab tizim sifatida o‘rganadi. Aksiologik yondashuv esa madaniyatni qadriyatlar tizimi sifatida talqin qilib, uning ichki ma’naviy asoslarini ochib beradi [10, 92-b.].

Madaniyatlarni qiyosiy o‘rganishda Sharq va G‘arb madaniyatlari tipologiyasi alohida ahamiyatga ega. Sharq madaniyatlari ko‘proq an’anaviylik, kollektivizm, ma’naviy uyg‘unlik va jamiyat barqarorligiga tayanadi. G‘arb madaniyatlari esa individualizm, ratsional tafakkur, ilmiy texnologik taraqqiyot va shaxs erkinligini ustuvor qo‘yadi [6, p. 211]. Biroq zamonaviy globallashuv sharoitida bu farqlar mutlaq emas, balki nisbiy xarakter kasb etmoqda, chunki madaniyatlar o‘zaro ta’sir va integratsiya jarayoniga kirib bormoqda.

Madaniyatlarning sivilizatsion tipologiyasini tahlil qilishda Arnold Toynbee nazariyasi muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi. Uning fikricha, har bir sivilizatsiya “chaqiriq va javob” tamoyili asosida shakllanadi va rivojlanadi, ya’ni tashqi va ichki muammolarga javob berish jarayonida taraqqiy etadi [7, p. 75]. Bu yondashuv madaniyatlarni yagona chiziqli taraqqiyot modeli bilan emas, balki ko‘p yo‘nalishli tarixiy jarayon sifatida tushunishga imkon beradi.

Osvald Shpengler esa madaniyatlarni biologik organizmga qiyoslab, ularning hayotiy sikliga ega ekanligini ta’kidlaydi: tug‘ilish, rivojlanish, yetuklik va inqiroz [8, p. 62]. Shpengler nazariyasi madaniyatlar o‘rtasidagi farqlarni ularning ichki “ruhiyati” bilan bog‘laydi va har bir madaniyatning o‘ziga xos tarixiy taqdirini asoslaydi.

Madaniyatlararo kommunikatsiya nazariyasida Edvard Xollning yondashuvi muhim o‘rin tutadi. U madaniyatni yashirin kommunikativ tizim sifatida talqin qilib, muloqot jarayonlarida kontekst va madaniy kodlarning ahamiyatini asoslab bergan [9, p. 46]. Bu nazariya turli madaniyat vakillari o‘rtasidagi tushunmovchiliklarni ilmiy tahlil qilish imkonini yaratadi.

Madaniyatlarni qiyosiy tahlil qilishda aksiologik yondashuv alohida metodologik ahamiyatga ega bo‘lib, u madaniyatni qadriyatlar tizimi sifatida ko‘radi. Qadriyatlar har bir madaniyatning markaziy strukturasi tashkil etib, jamiyat a’zolarining xulq-atvori va dunyoqarashini belgilaydi [10, 91-b.].

Bronislav Malinovskiyning struktural-funksional nazariyasiga ko‘ra, madaniyat inson ehtiyojlarini qondiruvchi yaxlit tizim bo‘lib, uning har bir elementi muayyan ijtimoiy funksiyani bajaradi [12, p. 44]. Bu yondashuv madaniyatni statik emas, balki funksional va adaptiv tizim sifatida o‘rganish imkonini beradi.

Globallashuv jarayonlari zamonaviy madaniyatlarning rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. S.Otamuratov globallashuvni murakkab ijtimoiy-madaniy integratsiya jarayoni sifatida talqin qilib, uning milliy madaniyatlarga ham ijobiy, ham salbiy ta'sir ko'rsatishini qayd etadi [11, 148-b.]. Bir tomondan, madaniyatlararo aloqalar kengaysa, ikkinchi tomondan, madaniy identiklikning zaiflashish xavfi yuzaga keladi.

Zamonaviy davrda raqamli texnologiyalar va internetning rivojlanishi natijasida global madaniy makon shakllanmoqda. Bu jarayon madaniyatlararo kommunikatsiyani tezlashtiradi, biroq bir vaqtning o'zida madaniy xilma-xillikni standartlashuvga olib kelishi mumkin. Shu sababli milliy madaniyatlarni saqlash va rivojlantirish dolzarb ilmiy-amaliy vazifalardan biri bo'lib qolmoqda.

Shu bilan birga, O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan ma'naviy-ma'rifiy islohotlar milliy madaniyatni rivojlantirish, tarixiy merosni asrash va umuminsoniy qadriyatlarni mustahkamlashga qaratilganligi bilan ahamiyatlidir [1]. Bu jarayonlar madaniyatlar qiyosiy tipologiyasining amaliy ahamiyatini yanada oshiradi.

Xulosa qilib aytganda, madaniyatlar qiyosiy tipologiyasi zamonaviy madaniyatshunoslikning eng muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, u turli madaniyatlarning struktural, funksional va qadriyatlar asosidagi xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi. Toynbee, Shpengler, Xoll, Malinovskiy, Nazarov va Otamuratov kabi olimlarning ilmiy qarashlari ushbu yo'nalishning metodologik asoslarini boyitadi. Globallashuv sharoitida esa qiyosiy tipologiya madaniyatlararo muloqot, integratsiya va milliy identiklikni saqlashda muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2021.
2. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. – Toshkent: O'zbekiston, 2018.
3. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent: O'zbekiston, 2017.
4. Kroeber A.L., Kluckhohn C. Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions. – New York, 1952.
5. Geertz C. The Interpretation of Cultures. – New York, 1973.
6. Hofstede G. Culture's Consequences. – Thousand Oaks, 2001.
7. Toynbee A.J. A Study of History. – London, 1934–1961.
8. Spengler O. The Decline of the West. – New York, 1926.
9. Hall E.T. Beyond Culture. – New York, 1976.
10. Nazarov Q. Aksiologiya: qadriyatlar falsafasi. – Toshkent, 2011.

11. Otamuratov S. Globallashuv va millat. – Toshkent, 2008.

12. Malinowski B. A Scientific Theory of Culture. – Chapel Hill, 1944.